

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Inleiding

25 jaar geleden, op 8 september 1995 opende het stadhuis- en bibliotheekcomplex aan het Spui haar deuren. Dit jubileum is aanleiding voor het Haags Gemeentearchief en de afdeling Monumentenzorg & Welstand van de gemeente Den Haag om deze tentoonstelling samen te stellen.

Het jaar 1248 wordt gebruikt als stichtingsjaar van Den Haag omdat de oudste geschreven bron die we kennen – een brief die graaf Willem II schreef vanuit Den Haag – in dit jaar geschreven is. Naast het kasteel van de graaf, het huidige Binnenhof, ontstaat het dorp Den Haag. Het dorp heeft een eigen dorpsbestuur dat vanaf 1565 een stenen stadhuis heeft. Dit stadhuis aan de Groenmarkt wordt tot in de 20ste eeuw als stadhuis gebruikt. Ondanks de 18^e-eeuwse uitbreiding wordt dit stadhuis echt te klein voor het almaar groeiende Den Haag.

In 1953 verhuizen ambtenaren en gemeentebestuur dan ook naar een nieuw onderkomen aan het Burgemeester De Monchyplein. Dit stadhuis is vergeleken bij het oude stadhuis aan de Groenmarkt, maar een kort leven beschoren. Al in 1995 wordt dit stadhuis afgebroken om plaats te maken voor woningen. De ambtenaren verhuizen naar een nieuw stadhuis aan het Spui.

Deze tentoonstelling schetst een beeld van de stadhuizen en raadzalen van weleer. Ook de niet uitgevoerde plannen komen aan bod. Uiteindelijk focust de tentoonstelling op het stadhuis aan het Spui en tot slot komt het stadskantoor aan de Leyweg aan bod.

Voorgevel van het oude stadhuis aan de Groenmarkt. De foto is genomen vanuit de Nieuwstraat, omstreeks 1980. Fotograaf C.L. van Pelt

Vanaf 1912 komt de gemeenteraad bijeen in een tijdelijke raadzaal in een pand aan de Javastraat 26. 1957. Fotograaf Friezer

In 2011 wordt het stadskantoor Leyweg in gebruik genomen. Fotograaf Peter van Oosterhout

Het stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein wordt in 1953 in gebruik genomen. De foto is gemaakt in 1957. Fotograaf JosPé

Het stadhuis aan het Spui gezien vanuit de Grote Marktstraat, 10 jaar nadat het in gebruik werd genomen in 2005. Fotograaf Dienst Stedelijke Ontwikkeling – Bert Mellink

In 1972 neemt de gemeenteraad de nieuwe raadzaal aan de Dagelijkse Groenmarkt in gebruik. Op de achtergrond het oude stadhuis en de Grote Kerk. 1972. Fotograaf J. de Blik

Colofon

Samenstelling tentoonstelling: Monumentenzorg & Welstand, Elise Mutter en Haags Gemeentearchief, Wendy Louw.

Voor een aantal panelen is dankbaar gebruik gemaakt van het boek Het Haagse stadhuis centraal geschreven door Evelyn de Regt in 1986 voor het Haags Gemeentemuseum (nu Kunstmuseum).

Paneel 15 – samenstelling Stichting Atrium, Jacqueline Meijer en Laura Wijninga.

Afbeeldingen afkomstig uit de archieven en collecties van het Haags Gemeentearchief, tenzij anders vermeld.

Ontwerp: Jerney de Jong

Druk: Studio Guthschmidt

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

De graven van Holland bouwen in de 13^e eeuw hun huis op het Binnenhof, breiden het uit en gaan er wonen. Het dorp dat bij het Binnenhof ontstaat, groeit en er is behoefte aan een eigen dorpsbestuur. De graaf staat toe dat er een college komt, bestaand uit een baljuw, schepenen en een schout. Officieel liggen bestuur en rechtspraak van het dorp nu bij dit college dat de Magistraat genoemd wordt.

De Magistraat

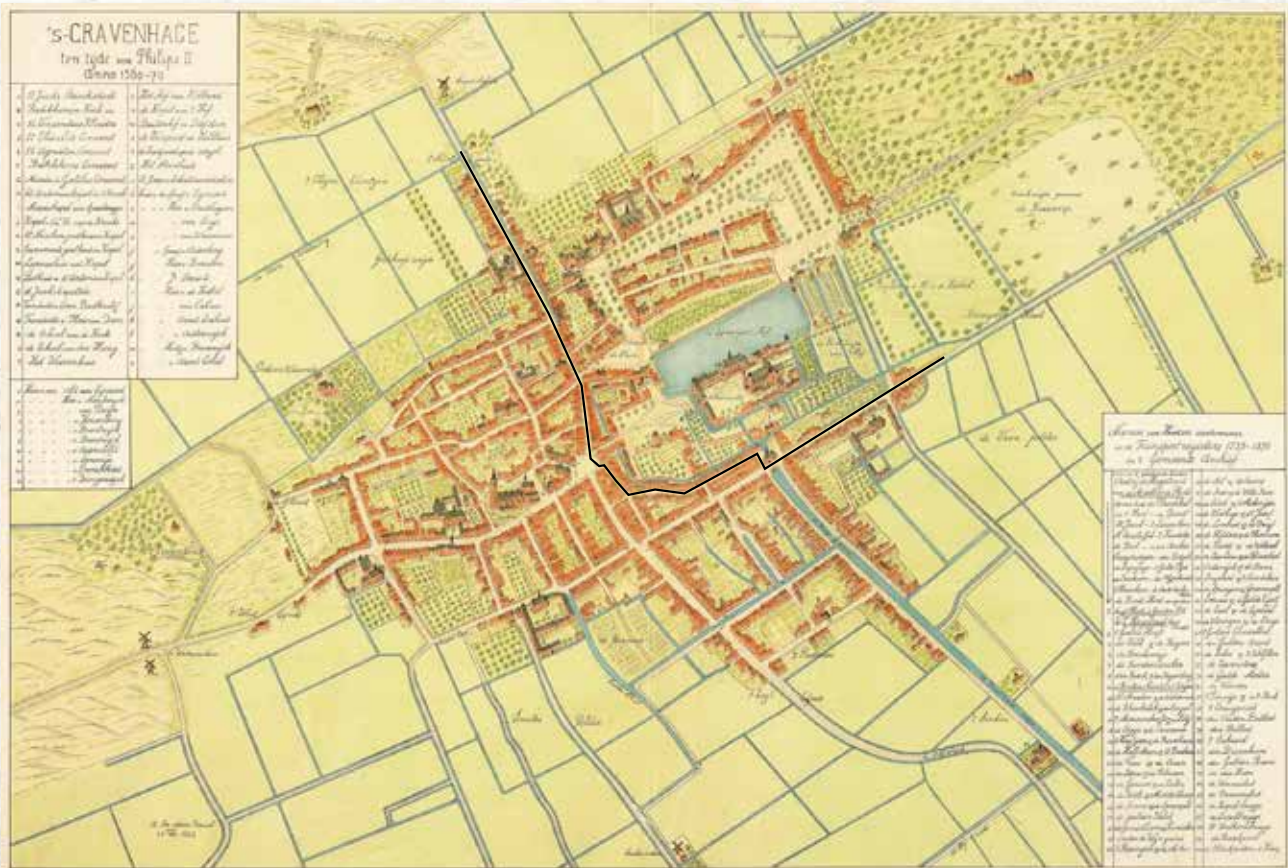
Tot 1559 heeft het dorp Die Haghe een burgemeester, daarna twee en vanaf 1591 zelfs drie burgemeesters! De Magistraat bestaat in de 17^e eeuw uit 12 vroedschapsleden, 7 schepenen, 3 burgemeesters, een baljuw en een schout. Allemaal bij elkaar worden ze de Groote Wet genoemd. Het dagelijks bestuur, zonder de vroedschap, is in handen van de Kleine Wet. De benoeming tot baljuw is voor het leven, alle andere bestuurders worden tot 1673 steeds voor een jaar benoemd. Daarnablijft iedereen voor het leven in de Magistraat zitten en alleen de stadhouder kan bestuurders ontslaan of aanstellen. Tot het einde van de 18^e eeuw, bij het aanbreken van de Franse tijd, is er niet echt sprake van volksvertegenwoordiging. Het bestuur doet en laat wat het wil, steekt veel geld in eigen zakken en neemt het niet zo nauw met de regels.

Schilderij gemaakt door Jan van Ravesteyn in 1636, De voltallige Magistraat, met aan het hoofd van de tafel baljuw Quintyn de Veer met links en rechts de drie burgemeesters. Samen vormen zij het dagelijks bestuur van het dorp. De schepenen zitten aan de linkerkant. Collectie: Haags Historisch Museum

Grafelijke grond

Naast het dorp bevindt zich rondom het Binnenhof het gebied van de graaf. Dit hofgebied, waarbij het Buitenhof, het Binnenhof, de Plaats, het Lange Voorhout en het Plein horen, is geen onderdeel van het dorp, het is grafelijke grond. Het Hof van Holland is hier verantwoordelijk, het dorp heeft er niets te vertellen en dat geeft natuurlijk conflicten.

Kaart van de situatie in Den Haag rond 1560, getekend door A.A. ter meer Derval in 1932. De lijn geeft de scheiding tussen het dorp en het hofgebied aan.

Franse tijd

In 1795 maakt het Franse leger zich meester van Den Haag. In de Kloosterkerk zijn zo'n 800 Haagse burgers bij elkaar gekomen om voor het eerst zelf een nieuw stadsbestuur te kiezen. Onder het gelui van de klokken van de Grote Kerk betreden alle leden van de gekozen Burgerraad het stadhuis aan de Groenmarkt. Daar worden ze beëdigd en onder de naam Provisionele Raad met het bestuur van Den Haag belast. Helaas, de hooggestemde verwachtingen van de patriotten worden niet bewaarheid; het dorpsbestuur is al heel snel weer een zaak van regenten en opnieuw hebben de burgers geen invloed op het stadsbestuur.

Koning Willem I

De Fransen worden in 1813 verdreven en Willem Frederik, de zoon van stadhouder Willem V keert terug uit ballingschap en laat zich tot koning Willem I van het Koninkrijk der Nederlanden kronen. Bestuurlijk keert niet alles terug naar het oude. De rechtspraak wordt bijvoorbeeld door van rijkswege ingestelde rechtbanken overgenomen. Voortaan gelden voor iedereen in het land dezelfde wetten. Vanaf 1824 is het dagelijks bestuur van Den Haag in handen van 1 burgemeester met 4 wethouders.

Overheidstaken

Meer en meer gaat de gemeenteraad in de 19^e eeuw zaken van algemeen nut zelf ter hand nemen. Zorgen om de gezondheid van de bevolking dwingen het stadsbestuur om goede waterleiding en riolering aan te leggen en de opvattingen over overheidstaken veranderen.

In 1910 laat het stadsbestuur riolering aanleggen in de binnenstad. De foto is genomen in de Wagenstraat op de hoek van de Gedempte Burgwal/Gedempte Gracht. Fotograaf onbekend

Portret van Rudolph Thorbecke. Lithografie, circa 1865, gemaakt door F.B. Waanders

1851 – Gemeentewet van Thorbecke

In 1851 schrijft Thorbecke de Gemeentewet. Met deze wet komt een einde aan het onderscheid tussen steden en dorpen en vervallen de laatste privileges van de steden. Alle dorpen en steden van Nederland zijn voortaan gemeenten. Een door het volk gekozen gemeenteraad vormt het hoogste orgaan voor het gemeentelijk grondgebied. De gemeenteraad stelt verordeningen vast en via de begroting middelen beschikbaar. Burgemeester en wethouders zijn als dagelijks bestuur belast met de huishouding van de gemeente en het uitvoeren van wetten.

Vanaf 1917 mogen alle mannen stemmen en in 1919 krijgen ook vrouwen stemrecht. In 1851 bestond de raad uit 35 leden, nu zijn dat er 45. De raad kiest uit haar midden de wethouders. Den Haag heeft tegenwoordig 8 wethouders en 1 burgemeester.

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Een cadeau van de graaf

Daar waar nu het oude stadhuis aan de Groenmarkt staat bevindt zich lang geleden het stadskasteel van de machtige heren van Brederode. Tegen het einde van de veertiende eeuw (1392 of 1393) is dit huis in beslag genomen door graaf Albrecht van Beieren. De heren van Brederode zouden een rol gespeeld hebben in de moord op zijn maîtresse Aleid van Poelgeest. Albrecht gaf het stadskasteel van de familie Brederode aan het dorp om te gebruiken als het "Dorpshuys van Der Hage". Het Haagse Dorpshuys heeft bestaan tot ongeveer 1560.

Geen verdedigingsmuren maar een nieuw stadhuis

Den Haag is geen stad en mag geen stadsmuren optrekken. Er zijn wel grachten, maar die liggen niet rondom het dorp. Dit betekent feitelijk dat Den Haag niet verdedigd kan worden. De bewoners van het dorp zamelen in de 16^e eeuw geld in om met toestemming van de graaf toch stadsmuren te bouwen. Den Haag heeft – net als de echte steden van het land – twee burgemeesters. Als deze heren, Joost Jacobszoon en Dirck van Alckemade, vernemen hoeveel geld er ingezameld is kiezen zij ervoor om met dat geld een nieuw stadhuis te bouwen in plaats van muren rondom Den Haag.

Wonder

In 1568 breekt de Tachtigjarige Oorlog uit en Den Haag krijgt het zwaar te verduren. Beurtelings roven en brandschatten de Spanjaarden en de Geuzen het dorp. Er is in 1578 zo weinig over van Den Haag dat Delft voorstelt om het dorp maar helemaal met de grond gelijk te maken. Daar steekt Willem van Oranje een stokje voor. Wonder boven wonder overleeft het stadhuis aan de Groenmarkt dit roerige tijdperk.

Daniel Marot maakt deze ets van het Haagse stadhuis in 1710 voor de uitbreiding van 1733

Deze gravure toont de situatie rond het stadhuis in 1720. Links het koor van de Grote Kerk. Achter de toren van het stadhuis de huizen die daar staan voor de uitbreiding van het stadhuis in 1733. Gravure naar Gerrit van Giessen.

Op deze Ansichtkaart uit 1965 is goed te zien dat de toren op de scheiding tussen het oude stadhuis en het nieuwere gedeelte staat.

Het bovenste deel van de toren van het oude stadhuis gefotografeerd richting het Spui, 2008. Fotograaf G.J. Hissink

Gezicht op het Oude stadhuis richting de Grote Kerk. Fotograaf JosPé, 1975

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Hollandse Renaissance

Op de fundamenteën en de kelders van het dorps huys verrees in 1565 het stadhuis. Het was het eerste stadhuis in Hollandse Renaissancestijl in de noordelijke Nederlanden. Vrouwenbeelden van Geloof, Hoop, Liefde, Gerechtigheid en Voorzichtigheid sieren de weelderige gevel. Helaas weten we niet wie de bouwmeester is.

Vierschaar

De Schepenzaal of Vierschaar met nog twee kamers behoort tot dit oude gedeelte van het stadhuiscomplex. Waarschijnlijk zijn alleen de natuurstenen consoles onder de zware moerbalken nog oorspronkelijk. De inrichting van de Schepenzaal oogt 17e -eeuws, maar dat is voor een deel te danken aan een grote restauratie tussen 1967 en 1975. Vooral de vloer in blokpatroon van afwisselend witmarmeren en donkere hardstenen tegels zorgt voor dat 17e -eeuwse karakter. Het patroon is ontleend aan schilderijen van Jan Vermeer. De schouw is nieuw; de schoorsteenmantel vermeldt keurig het jaartal 1975. De Schepenzaal werd destijds gebruikt als rechtszaal, en ook als ontvangstruimte, vergaderzaal en 'Scrijffcamer'. De naam vierschaar is ontleend aan de vier banken - destijds scharen genoemd - die in een vierkant gezet werden voor de schout en de schepenen om recht te spreken. Onder de Vierschaar bevond zich het cachot waar boeven werden opgesloten, hoorbaar en zichtbaar voor iedereen.

Burgemeesterskamer

De kamer naast de Schepenzaal, de voormalige 'burgemeesterskamer', heeft een prachtige plafondschildering die op dunne houten planken is gemaakt. Hoog aan de hemel zijn het Oog der Gerechtigheid en daaronder een geblinddoekte Justitia met zwaard en twee engeltjes afgebeeld. Ook de Haagse Stedenmaagd is vertegenwoordigd; zij wordt vergezeld van een tamme ooievaar.

Deze tekening in pen en penseel maakt A. Vrolijk in 1860. De in 1734-1737 door Jan Baptist Xaverij ontworpen uitbreiding achter de toren, komt wat gedrongen over. In 1882 worden de panden aan de rechterkant van het stadhuis gesloopt om een uitbreiding aan die kant te realiseren.

In 1961 tijdens de grote restauratie krijgt het oude stadhuis ook nieuwe luiken. Fotograaf Meijer legt dit vast.

Op deze prentbriefkaart die rond 1900 gemaakt is, is aan de rechterkant de laat 19e eeuwse uitbreiding aan de Dagelijkse Groenmarkt te zien.

Tijdens de restauratie worden ook de resten van het cachot onder de Vierschaar blootgelegd, circa 1970. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Nieuwe vleugel

Het oude stadhuiscomplex aan de Dagelijkse Groenmarkt bestaat eigenlijk uit twee delen: het oude raadhuis uit 1564-1565 en de uitbreiding uit 1733 langs het Kerkplein.

De door Jan Baptist Xaverij vormgegeven lange vleugel uit 1733 langs de zijde van het kerkplein is in Lodewijk XIV- stijl opgetrokken. In de gevel valt vooral de monumentale middenrisaliet met de beeldengroepen op. Jan Baptist Xaverij werd op 30 maart 1697 geboren in Antwerpen. In 1725 schreef hij zich in als meester bij de Haagse Confrérie en verbleef het grootste deel van zijn tijd in Den Haag. De interieurs uit het achttiende-eeuwse gedeelte zijn minder sober dan de interieurs van het oude raadhuis. De wanden zijn uitbundig beschilderd en gedecoreerd. In de nieuwbouw werd het nieuwe verblijf voor de burgemeesters ondergebracht: de Gele Kamer.

Trouwzaal

De Blauwe Kamer werd gebouwd als rechtszaal voor de Schepenen. Vanaf 1733 wordt hier rechtgesproken en niet meer in de Vierschaar. Na 1850 nam de gemeenteraad de kamer in gebruik als raadzaal en In 1884 werd de Blauwe Kamer trouwzaal. Hier zijn ook Prinses Juliana en Prins Bernhard in 1937 getrouwd. De zaal is tegenwoordig ook weer als trouwzaal ingericht.

De blauwe kamer werd vroeger gebruikt als rechtszaal, nu is hij ingericht als trouwzaal, 2007. Fotograaf Ernst Molenaar

De gerestaureerde Vierschaar met de zwart-wit getegelde vloer, 2013. Fotograaf Peter van Oosterhout

De situatie rond het Oude Stadhuis anno 2002, gefotografeerd vanaf de Grote Kerk door Rob van der Hoeven.

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Stadhuys te klein

Den Haag groeit in de tweede helft van de 19^e eeuw in rap tempo. Het gemeentebestuur zetelt nog steeds in het oude stadhuis. Een tijdgenoot beschrijft de raadzaal; "In het benauwdste en ongezondste aller vergaderlokalen, in zulk een ontzenuwde atmosfeer moeten wel de helderste denkbeelden en oorspronkelijkste invallen bezoedeld en bedorven worden." Als noodmaatregel verhuist de raad daarom in 1912 naar een tijdelijke raadzaal in het pand Javastraat 26, in afwachting van een nieuw stadhuis. Tijdelijk duurt in dit geval 60 jaar. Pas in 1972 verhuist de raad naar een nieuw onderkomen aan de Groenmarkt.

Raadzaal Javastraat

De raadzaal werd in 1912 gehuisvest in een statig woonhuis uit 1860 aan de Javastraat. In 1902 werd deze stadswoning getransformeerd tot een riant stadspaleis. Het pand werd niet verbouwd in de destijds moderne Art Nnouveau-stijl maar juist in de historische neo-stijlen. Aan de voorzijde op de eerste verdieping bevond zich een feestzaal. In de voormalig balzaal werd de gemeenteraad ondergebracht in de voormalige balzaal. Naast raadzaal deed deze ook dienst als trouwzaal.

Gevel van Javastraat 26 waar van 1912 tot 1972 de raadzaal van Den Haag gevestigd is. 1966, fotograaf Dienst voor de Stadsontwikkeling

Raadzaal, Javastraat 26. 1957 fotograaf Friezer

In 1967 trouwen prinses Margriet en Mr. Pieter van Vollenhoven in de raadzaal aan de Javastraat 26. Fotograaf Stokvis

De microfoonbediening gaat nog met de hand, met een plattegrond erbij. Raadzaal, Javastraat 26, circa 1960. Fotograaf onbekend

Werzaamheden voor de bouw van de nieuwe raadzaal aan de Groenmarkt gaan beginnen. Mei 1968, fotograaf Hans de Bakker

Buitenkant van de raadzaal aan de Groenmarkt. 1976, foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Raadzaal Dagelijkse Groenmarkt

In 1972 werd het stadhuiscomplex uitgebreid met een nieuw gebouw van architect Piet Zanstra. De uitbreiding bestond uit een moderne aanbouw aan het oude stadhuis. De uitbouw diende als nieuwe burger- en raadzaal. Het was een belangrijk stedenbouwkundig element in de vernieuwingsplannen van de bebouwing rond de historische Groenmarkt. De nieuwbouw bestond uit een verhoogd volume op kolommen met een losstaand trappenhuis en verticale glasstroken en was verbonden door een lager glazen tussenvolume. Hierdoor werd het nieuwe gebouw duidelijk gescheiden van het historische gebouw.

Na de verhuizing van de Haagse raad naar het stadhuis aan het Spui was er binnen het college van Burgemeester en Wethouder en de gemeenteraad weinig animo om de betonnen aanbouw te behouden. De raadzaal van Zanstra is altijd met gemengde gevoelens bekeken. Uiteindelijk is hij niet gesloopt omdat hij zo verguisd werd, maar omdat een projectontwikkelaar een kans zag in het herstel van dit stukje stad.

Vrouwelijke raadsleden van de PvdA in de raadzaal aan de Groenmarkt, 1975. Foto Haagsche Courant

Naast de raadzaal is ook het Gemeentelijk Informatiecentrum te vinden in het gebouw aan de Groenmarkt. 1981, fotograaf Robert Scheers

In 1998 wordt de raadzaal aan de Groenmarkt gesloopt. Fotograaf R. van Harrewijn

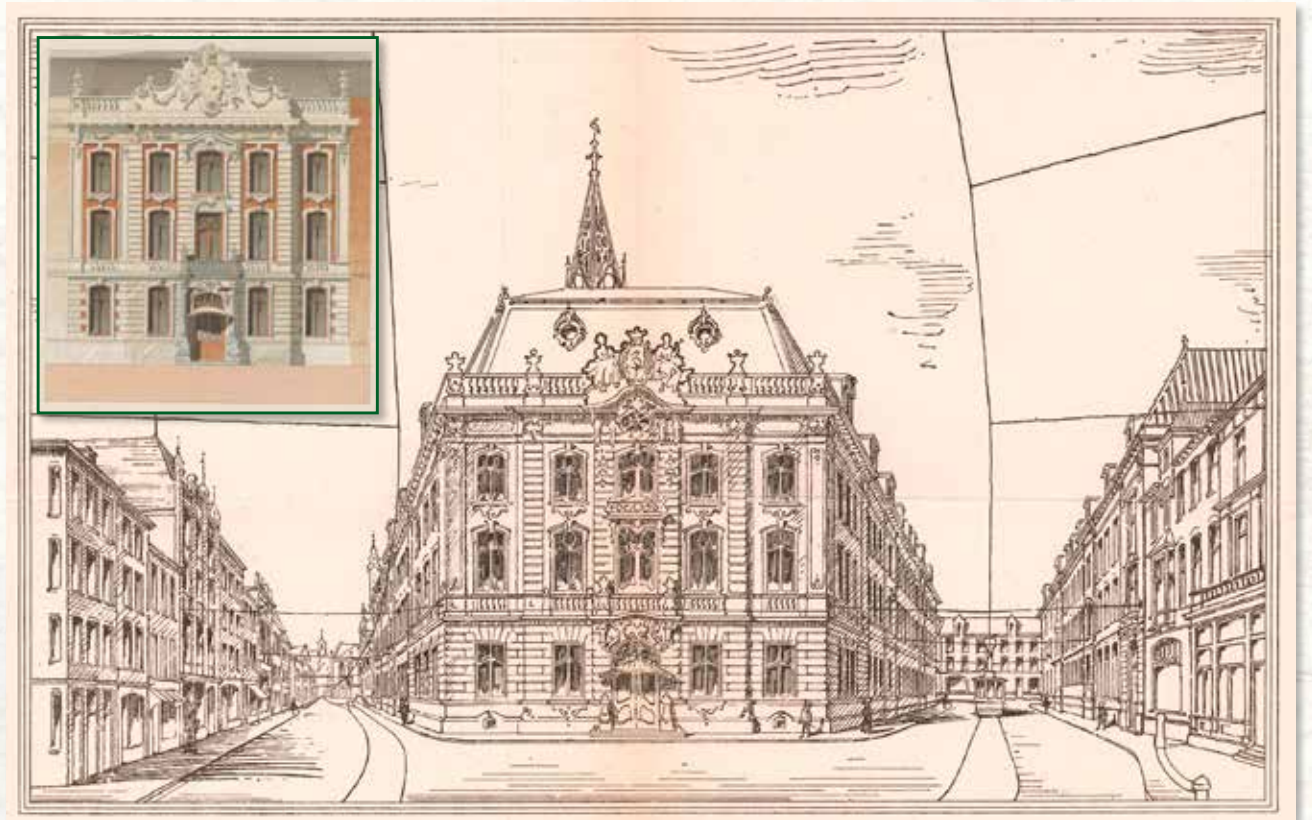
STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Bevolkingsexplosie

Tussen 1870 en 1920 verviervoudigd de bevolking van Den Haag, van 93.000 inwoners naar 365.000. Vanaf 1882 probeert de gemeente het ruimtegebrek in het Oude Stadhuis wel op te lossen door aangrenzende panden te kopen en te verbouwen, maar het blijft behelpen. Op basis van ideeën van stadsarchitect Adam Schadee ontwerpt rijksbouwmeester Jan Vrijman een aantal met elkaar verbonden, grootse neo-rennaissance gebouwen langs de Groenmarkt en de Grote Halstraat. Maar dat plan haalt het niet. In 1909 stelt Cornelis Lely, wethouder Openbare Werken voor om een heel nieuw stadhuis te bouwen op een terrein aan het Spui.

Andere plannen

Directeur Gemeentewerken is in die tijd Isaac Lindo. De plannen van Lely voor een stadhuis aan het Spuidoorkruisen zijn plannen voor een nieuw stadhuis op het Alexanderveld, een oud exercitieterrein dat eigendom is van het rijk. Architect H.P. Berlage maakt in 1907 alvast een perspectieftekening van een stadhuis op die plek. Het plan van Berlage wordt in 1911 door de Haagse raad aangenomen en in 1913 ook goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. Toch gaat men niet meteen aan de slag met de bouw van dit nieuwe stadhuis op het Alexanderveld. Hier zijn twee redenen voor. Ten eerste is het Ministerie van Oorlog helemaal niet van plan om het Alexanderveld aan de gemeente Den Haag te verkopen en ten tweede is er binnen het gemeentebestuur onenigheid over de locatie van een nieuw te bouwen stadhuis.

Vooraanzicht van het plan van Vrijman voor een stadhuis aan de Groenmarkt. Links de Dagelijkse Groenmarkt, recht de Grote Halstraat. De oude torenspits van de Grote Kerk steekt in het midden boven het stadhuis uit. 1907, architect Jan Vrijman

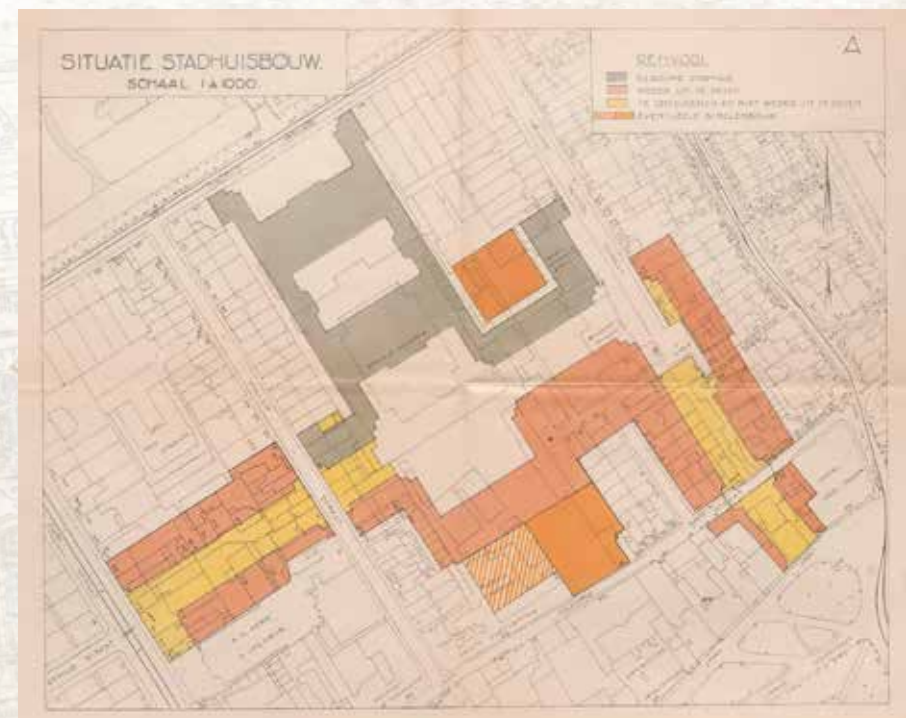
Inzet: Ingekleurd schetsvoorstel voor de gevel van het nieuwe stadhuis aan de Groenmarkt met het stadswapen van Den Haag, 1907. Architect Jan Vrijman

Plannen voor een stadhuis aan het Spui

Begin 1916 nodigt Jurriaan Jurriaan Kok, wethouder Openbare Werken en Eigendommen architect Berlage uit om zijn ideeën voor een nieuw stadhuis aan het Spui op papier te zetten. In 1918 neemt de raad een voorstel aan om het gebied begrensd door de Kleine Bagijnestraat, Kalvermarkt, Nieuwe Markt, Nieuwe Haven, Schedeldoekshaven en het Spui te bestemmen voor het nieuwe stadhuis. Na acht jaar twijfelen heeft de gemeente eindelijk de knoop doorgehakt. Nu moet het hele gebied nog onteigend worden. Er staan 318 huizen op het beoogde terrein en daarin wonen 358 gezinnen. Er zijn echter wel een paar problemen. Ten eerste heerst er na de Eerste Wereldoorlog grote woningnood. Daarbij is het niet best gesteld met de financiën van de gemeente en tenslotte duurt het te lang om te kunnen beginnen met de bouw vanwege eindeloze onteigeningsprocedures.

Een derde locatie

In 1920 mislukt wederom de aankoop van het Alexanderveld, maar in plaats van zich op het Spui te concentreren wordt een nieuw terrein aangedragen; het terrein waar tot een grote brand in maart 1919 de Oranjekazerne stond. Dit terrein wordt omsloten door de Kazernestraat, de Willemstraat, Mauritskade en de Nieuwe Schoolstraat. Eind 1921 maakt de Bazel ook voor dit terrein schetsen voor een nieuw stadhuis. De raad mag dan overwegend enthousiast zijn over dit terrein, de rest van de mensheid is dat niet. In de pers wordt het plan genadeloos onderuit gehaald en ook belangrijke ambtenaren zijn mordicus tegen. Een stadhuis hoort een goed bereikbaar, vrijstaand gebouw met allure te zijn en niet weggemoffeld te worden op een binnenterrein.

Situatieschets van de locatie Oranjekazerne, 1921. Architect K.P.C. de Bazel

Plan voor verkeersdoorbraken dwars door de Haagse binnenstad, met ingetekend de kavel waar in dit plan het nieuwe stadhuis aan het Spui zou komen. 1909

Kadasterkaart met daarin getekend de locatie van een nieuw stadhuis aan het Spui. 1909

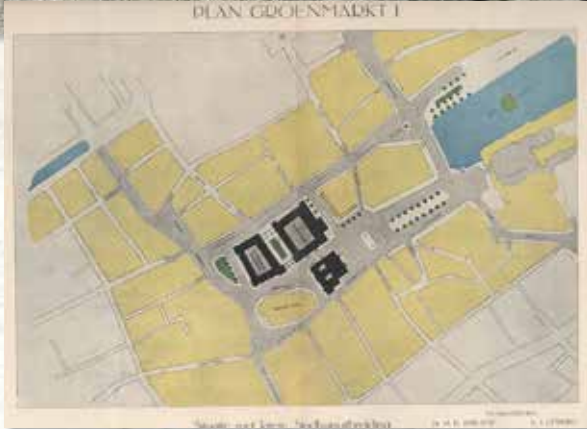
STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Terug naar af

Inmiddels is het 1926. Alle voorgaande plannen worden afgewezen. De dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting onder leiding van directeur Frits Bakker Schut dringt erop aan om eerst een programma van eisen op te stellen en vervolgens twee architecten aan te wijzen om op dit programma een stadhuis te ontwerpen voor zowel het Spui als de Groenmarkt. De architecten Berlage en Limburg besluiten hierin samen te werken zij dienen in 1928 plannen in voor zowel een nieuw stadhuis aan de Groenmarkt als een nieuw stadhuis aan het Spui.

Plan Groenmarkt

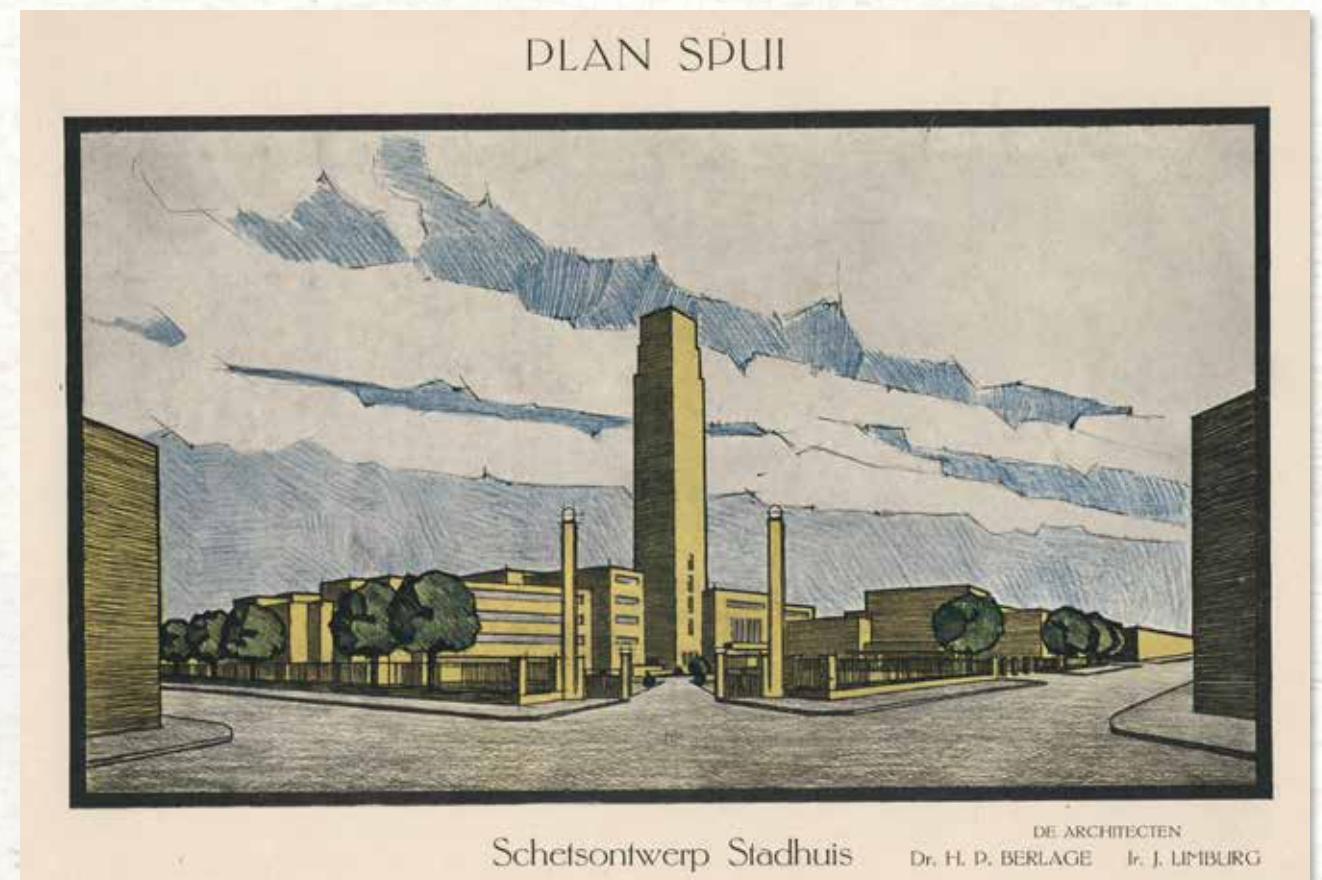
Het plan Groenmarkt heeft als uitgangspunt dat het Buitenhof een plein wordt dat het stadhuis van Den Haag en het Binnenhof verbindt. Daartoe moeten dan wel de Bonneterie, het Gouden Hooft, het postkantoor en het gebouw van de Nederlanden van 1845 plus een aantal panden in de Hoogstraat, Papestraat, Nobelstraat, Oude Molstraat, Annastraat, Prinsestraat en Buitenhof gesloopt worden.

Schetswontwerp voor een stadhuis aan de Groenmarkt, 1929. Architecten Berlage en Limburg

Toch naar het Alexanderveld?

Het plan voor de Groenmarkt geniet de voorkeur, maar de onteigening van al die panden zal lastig en kostbaar zijn. De gemeente aarzelt en daarbij is de situatie rond het Alexanderveld gewijzigd. Het Ministerie van Oorlog wil het Alexanderveld aan de gemeente Den Haag ter beschikking stellen als de gemeente drie miljoen gulden bijdraagt aan de bouw van een nieuwe kazerne aan de Waalsdorperweg en daarbij nog een klein stuk duingrond afstaat. Dit lijkt een aantrekkelijk en goedkoper alternatief dan het onteigenen van al die panden in de binnenstad. Berlage en Limburg presenteren hun plannen met daarbij inallerijlgemaakteschetsenvoorhetAlexanderveld.Beidearchitecten zeggen voorstander van een stadhuis op het Alexanderveld te zijn.

Ontwerp voor het Spui

Het Spui ontwerp staat op het terrein dat wordt omsloten door Spui, Kalvermarkt, Nieuwe Haven en Houtmarkt/Turfmarkt. Dankzij de in 1923 aangelegde Grote Marktstraat is de hoek Kalvermarkt-Spui-Grote Marktstraat veranderd in een ruim kruispunt en de Kalvermarkt is een brede doorgaande straat geworden. Zo zijn er voldoende zichtlijnen om van het monumentale nieuwe stadhuis te genieten.

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Een nieuw stadhuis op het Alexanderveld

In 1918 kiest de gemeenteraad ervoor om aan het Spui een nieuw stadhuis te realiseren. Burgemeester Patijn ijvert echter achter ieders rug om voor nieuwbouw op het Alexanderveld (het huidige Burgemeester De Monchyplein). Deze eigenwijze burgervader vind het Spuikwartier een achterbuurt. Het duurt even, maar uiteindelijk krijgt burgemeester Patijn in 1929 zijn zin; na drie dagen van verhit debatteren gaat de raad overstag en kiest voor het Alexanderveld. Pas in 1935 is een ontwerp gekozen en vervolgens duurt het nog vijf jaar totdat architect M.J. Luthmann zijn definitieve tekeningen klaar heeft. Op 6 mei 1940 besluit de gemeenteraad dat de bouw van het nieuwe stadhuis kan beginnen. Vier dagen later is het oorlog in Nederland.

Op 17 oktober 1953 wordt het stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein feestelijk en onder grote belangstelling van het publiek geopend. Fotograaf onbekend.

Ansichtkaart van het stadhuis Burgemeester De Monchyplein uit 1953.

De KLM fotografeert het spiksplinternieuwe Haagse stadhuis vanuit de lucht in 1953.

Het beeldhouwwerk van Bram Roth aan de gevel van het stadhuis. 1974, fotograaf John Lamet.

Sporen in de stad

Van het in 1996 afgebroken stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein zijn nog een paar sporen teug te vinden in de stad. Op het middenterrein van de huidige bebouwing van het plein - het woningencomplex 'de Crescent' ontworpen door de Spaanse architect Ricardo Bofill - is een viertal gevelsculpturen van het oude stadhuis geplaatst, gemaakt door beeldhouwers Dirk Bus en Bram Roth. Ze staan ter weerszijden van het pad over de brug. Aan de kant van het Nassauplein is het Vrijheidsmonument terug te vinden. De draaideur die nu in gebruik is bij café-restaurant de Boterwaag is oorspronkelijk de draaideur van de hoofdingang van het stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein.

Het monument voor de vrijheid bij het stadhuis. 1960, fotograaf onbekend.

Middenterrein van de Crescent met beelden van Bram Roth die voorheen de gevel van het stadhuis sierden. 2015, fotograaf Harry van Reeken.

Op een mooie najaarsdag is de draaideur in de Boterwaag aan de kant geschoven. Deze draaideurgafvroegertoegangtot het stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein, 2020.

Monument voor de vrijheid vlakbij het Nassauplein, 2006. Fotograaf Kees Klerk

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Lokettenhal in 1956. De afdeling bevolkingszaken ligt hierachter. Fotograaf onbekend

Afdeling bevolkingszaken, 1953. Fotograaf Stokvis.

Burgemeesterskamer 1953. Fotograaf onbekend

Pater Nosterlift, 1975. Fotograaf Meijer

Typekamer 1954. Fotograaf Willy Schurman

Gang naar de burgemeesterskamer, 1953. Fotograaf onbekend

Bruidspaar op de trap in het stadhuis, 1955. Fotograaf Willy Schurman

Een groepje ambtenaren speelt een partijtje volleybal in de pauze, 1955. Fotograaf Stokvis

Afdeling schoolgeld, 1954. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Het Spuikwartier - Een beruchte buurt

De straten die nu langs het stadhuis lopen zijn het Spui, de Kalvermarkt en de Turfmarkt. Deze plek was vroeger het havenkwartier, een buurt met een niet al te beste reputatie, vol gammele woonhuizen, kroegjes, fabrieken, pakhuizen, hotels en logementen. Aan de Turfmarkt lag een lange Brouwerij de Oyevaer (de oude brouwerij) en aan de inmiddels verdwenen Brouwerstraat stond kurkfabriek Hollandia.

Spui

Het Spui is rond 1345 gegraven om water af te voeren van de Haagse beek richting de Vliet. Samen met de Trekvliet zorgt het Spui ervoor dat Den Haag vanuit andere steden over water bereikbaar is en dat is goed voor de handel. Het Spui is ook een haven en als die te klein wordt voor al het botenverkeer, dan worden er havens bij gegraven, waaronder de Schedeldoekshaven en de Nieuwe Haven.

Tekening van de Turfmarkt, circa 1750 gemaakt door Jan ten Compe. Potlood

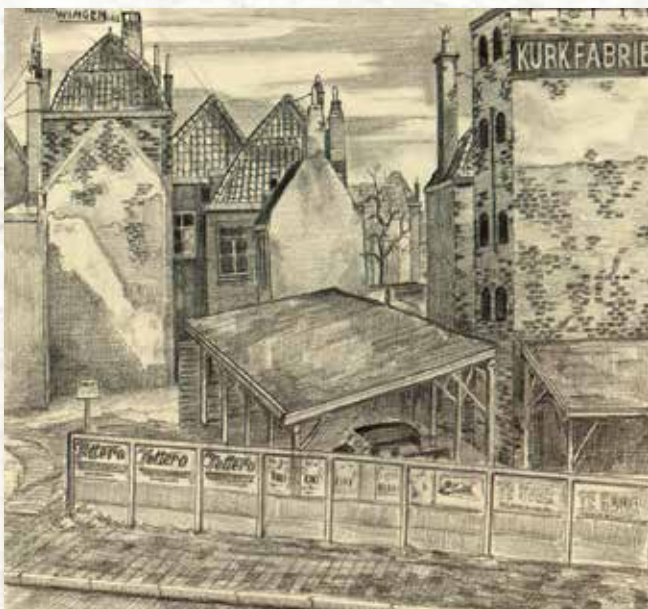
Ansichtkaart van de Turfmarkt kort na de demping van de gracht in 1903, 1912. Fotograaf onbekend

Luchtfoto Turfmarkt, 1963. Foto Aero Camera Rotterdam

Tekening van huizen aan de Kalvermarkt, 1875. Penseel in kleur over potlood, gemaakt door C.J. Behr

Tekening van kurkfabriek Hollandia, ooit gevestigd aan de Brouwerstraat op de plek waar nu het stadhuis- en bibliotheekcomplex staat, 1942. Tekening in krijt gemaakt door Edmond Wingen

Terrein waar stadhuis- en bibliotheekcomplex verrijzen, 1993. Fotograaf Erik Spaans

Turfmarkt

De Turfmarkt is in 1606 gegraven om het Spui te verbinden met de Nieuwe Haven en in 1903 gedempt. In de Tweede Wereldoorlog is hier op bevel van de Duitsers een tram- en busstation gerealiseerd ter vervanging van de tram- en bushaltes op het Plein. Tot in de jaren '80 is de Turfmarkt als openbaar vervoersstation gebruikt.

Kalvermarkt dankzij verkeersdoorbraak

Oorspronkelijk hoort de Kalvermarkt bij het St. Mariaklooster. Het is eerst een grachtje met kade. In 1642 is een deel van het grachtje gedempt. Het zo ontstane plein wordt een tijdje gebruikt als veemarkt tot die later naar de Varkenmarkt en de Lange Beestenmarkt verhuist. De Kalvermarkt zoals we die nu kennen bestaat pas sinds 1923. Toen de Grote Marktstraat werd aangelegd, is de Kalvermarkt verbreed zodat het toenemende verkeer door kan stromen richting Wassenaar en Leiden.

Straatnaambordje van de Brouwerstraat, 1984. Foto Wim de Koning Gans

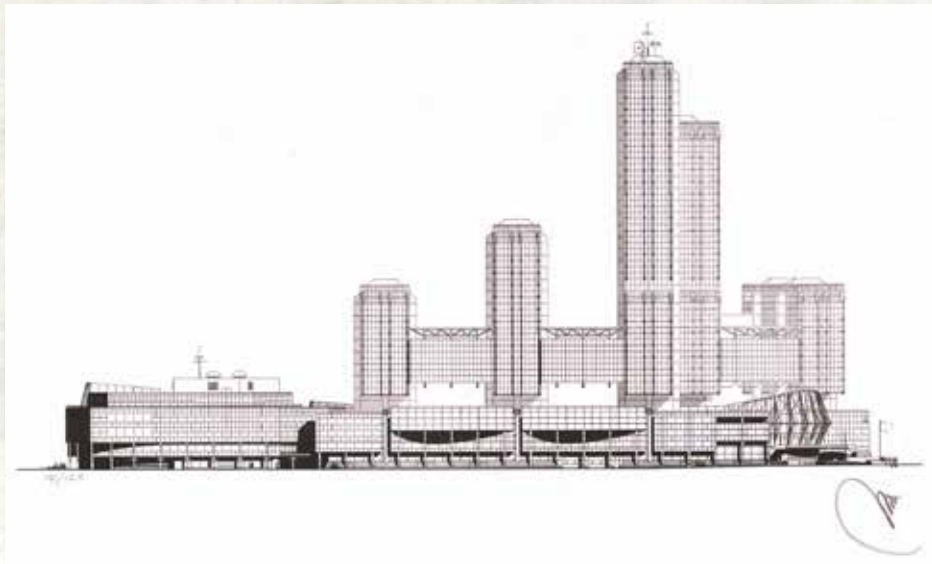
Bouwterrein stadhuis- en bibliotheekcomplex 1989. Fotograaf Facilitaire Dienst Multimedia, Peter van Oosterhout

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Architectuurwedstrijd

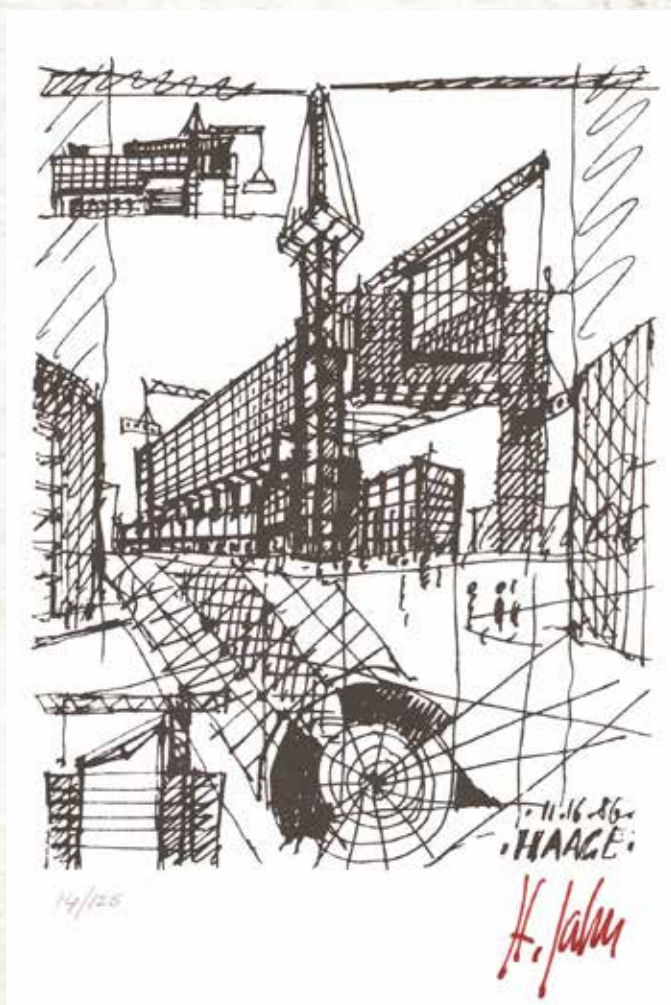
Adri Duivesteijn wethouder Stadsvernieuwing en Ruimtelijke Ordening krijgt in 1986 de uitbreiding van het stadhuis in zijn portefeuille. Hij moet eigenlijk het door architect Ellerman gemaakte plan uitvoeren voor de uitbreiding van het Stadhuis aan het Burgemeester De Mochyplein. Duivesteijn stelt echter voor om een geheel nieuw stadhuis te realiseren op een kale, verloederde plek in het hart van de stad, het terrein tussen de Turfmarkt, Kalvermarkt en het Spui. Duivesteijn krijgt zijn zin en er wordt besloten dat er een nieuw stadhuis met centrale bibliotheek aan het Spui moet komen. Vijf architecten worden uitgenodigd om in samenwerking met projectontwikkelaars en bouwondernemingen een gebouw te ontwerpen. Dit zijn:

1. Hans Boot m.m.v. *Meindert Booy* van *Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema*
Het stadhuis is herkenbaar aan een viertal spiegelende torens met aan de voet de glazen bevolkingshal, die grenst aan een nieuw rond plein. De bevolkingshal is de hoofdentree van het stadhuis. Hier begint de hal met balies, centrum voor contacten tussen publiek en ambtenaren. De vier torens bevattend de werkplekken voor ambtenaren. De centrale bibliotheek is een sociaal cultureel informatiecentrum. De ingang ligt direct aan het voetgangersgebied en is ook vanaf de Kalvermarkt te bereiken via een passage. Langs het Spui is een winkelpassage en er zijn café's, restaurants en bioscopen.

2. Helmut Jahn van *Murphy/Jahn Office* in *Chicago* in samenwerking met *Wilma Vastgoed*

Het volume van het gebouw is qua schaal aangepast aan de omgeving. In het lage gedeelte zijn bibliotheek, bevolkingshal, winkels en het culturele centrum gehuisvest. De constructivistische toren dient als structureel steunpunt en is een uitkijktoren over de stad die de lage en de hoge onderdelen van het gebouw verbindt.

3. Rem Koolhaas en *Office for Metropolitan Architecture* in samenwerking met *Multi Vastgoed*
Het stadhuis neemt tussen de traditionele en nieuwe stad een sleutelpositie in. Het is het Breekijzer tussen oud en nieuw, de Hoeksteen van het nieuwe Spuikwartier en het Eindpunt van een nieuwe boulevard die vanaf het Centraal Station naar de binnenstad loopt. In het ontwerp is de vorm van het terrein in tweeën gedeeld. Een driehoek in het zuiden wordt een verzonken plaza, voortzetting van het plein voor het muziektheater en een rechthoek langs de Kalvermarkt waaraan de grootste massa van het gebouw is geconcentreerd. De flank van het gebouw, die aan het nieuwe plein ligt is hoofdgevel en ingang van de bibliotheek.

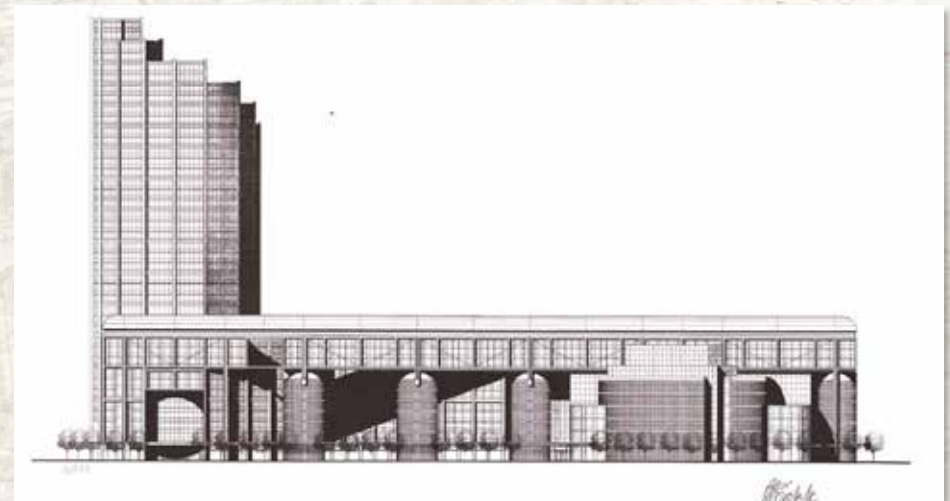
4. Richard Meier van *Richard Meier & Partners* in samenwerking met *Ontwikkelingscombinatie Stadhuis Den Haag* (Richard Ellis, Bredero, Nevanco en IBC)

Het stadhuis en bibliotheekcomplex is ontworpen om een aangename aanvulling te vormen op het bestaande stadsuiterlijk en deel te zijn van een eigentijds complex. Het complex bestaat uit drie verschillende gebouwgedeelten, ieder met hun eigen identiteit. Het stadhuis met zijn kantoorvleugels vormt een grote, ingesloten stedelijke ruimte; de bevolkingshal (het Atrium). De ronde, centrale bibliotheek is de poort van het complex. Aan het eind van de Fluwelenvaart staat een kantoorvleugel aan het oostelijke plein. Winkels en horeca liggen aan de Turfmarkt.

5. Cabinet Saubot et Julien in samenwerking met *Haags Projecten Consortium* (Ballast Nedam, BAM, Volker Stevin)

De bibliotheek en de stadhuistoren zijn de ankerpunten voor de twee uiteinden van het plan. De toren nodigt burgers uit om binnen te komen, de kristallen cilinder van de bibliotheek wenkt ons als een grote lantaarn om van haar mogelijkheden gebruik te maken. De toren van 129 meter is een wenselijk herkenningspunt voor het nieuwe zwaartepunt van de stad.

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Koolhaas of Meier, de strijd tussen twee wethouders

De ontwerpen van Rem Koolhaas en Richard Meier blijken het meest in de smaak te vallen bij overheid en publiek. Opmerkelijk is dat PvdA wethouder Gerard van Otterloo voor het plan van Koolhaas is en ook PvdA wethouder Duivesteijn is voorstander van het ontwerp van Meier. Op 11 mei 1987 valt de beslissing: het ontwerp van Richard Meier wordt uitgevoerd. De Amerikaanse architect wint, onder meer omdat hij het winkelpand van meubelwinkel Hulshof een logische plaats geeft in zijn ontwerp. Het plan is uiteindelijk met veel kostenoverschrijdingen gerealiseerd. De strijd tussen de twee PvdA wethouders leidde tot de val van het College van Burgemeester en Wethouders.

ABP bouwt het stadhuis – en bibliotheekcomplex

Niet de gemeente Den Haag, maar het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) bouwt het nieuwe stadhuis en bibliotheekcomplex aan het Spui. De gemeente koopt het pand vervolgens voor 275 miljoen gulden van het pensioenfonds.

Bouwplaats voor het stadhuis aan het Spui, maart 1990. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Sloop van het pand van Hulshoff, 1993. Fotograaf R. van Harrewijn

Luchtfoto tijdens de bouw van het stadhuis, 1992. Dienst Stedelijke Ontwikkeling

De buitenkant is vrijwel gereed, 1994. Fotograaf FDM Peter van Oosterhout

Adri Duivesteijn, geestelijk vader van het stadhuis aan het Spui in het Atrium, 1995. Fotograaf

Gezicht op het stadhuis vanuit de Bezemstraat, 2000. Ets, Wim Bettenhausen

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

IJspaleis

Het Haagse stadhuis- en bibliotheekcomplex is klaar. Het hagelwitte gebouw dat al meteen de bijnaam IJspaleis draagt wordt op 8 september 1995 door Koningin Beatrix officieel geopend, 86 jaar nadat de eerste ideeën ontstaan om op deze plek een stadhuis te bouwen. Er zit een periode van negen jaar tussen het allereerste idee van voormalig wethouder Adri Duivesteijn en het uiteindelijk resultaat op de hoek van het Spui en de Kalvermarkt in het hart van de Residentie.

Groots

De opening van het nieuwe stadhuis gaat gepaard met flink wat spektakel. Bergbeklimmer Ronald Naar abseilt vanaf de bovenste verdieping in het Atrium en Slagerij van Kampen trommelt alle ambtenaren naar de loopbruggen om het spektakel mee te maken. Het Nationale Toneel speelt in de avonden tot 21 september het toneelstuk Julius Caesar met een paard en met honderden figuranten. Het Atrium wordt onmiddellijk in gebruik genomen voor culturele activiteiten en evenementen.

Den Haag nieuw centrum wordt groots aangekondigd tijdens de opening, 1995. Foto Oerlemans en van Reeken Studio

Burgemeester Havermans spreekt tijdens de opening van het stadhuis. Op de bruggen slaan ambtenaren gade wat er in het Atrium gebeurt, 1995. Foto Oerlemans en van Reeken Studio

Koningin Beatrix betreedt het stadhuis. Foto Oerlemans en van Reeken Studio

De koningin is zichtbaar onder de indruk van het Atrium. Foto Oerlemans en van Reeken Studio

Wethouder Noordanus en architect Meier verwelkomen de koningin in het middelste gedeelte van het Atrium. Fotograaf onbekend

Architect Richard Meier spreekt tijdens de opening van het stadhuis- en bibliotheekcomplex, 1995. Foto Oerlemans en van Reeken Studio

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Praalbed voor ambtenaren

In april 1995 druppelen de eerste ambtenaren het nieuwe stadhuis binnen en eind juni hebben alle gemeenteambtenaren een plekje in het geesteskind van de Amerikaanse architect Richard Meier gevonden. De meningen over het gebouw zijn nog net zo verdeeld als negen jaar geleden, toen de beslissing om het ontwerp van Meier te bouwen genomen werd. "Meer dan een gebouw voor het volk is het een zinloos vertoon van macht, een praalbed voor ambtenaren", aldus Parool-journaliste Marina de Vries.

Kleurgebruik en flexwerken

Het IJspaleis is voorzien van sober, degelijk meubilair. Alle stoelen zijn zwart, uniform witte bureaus hebben een houtlook bureaublad en versiering van de eigen werkkamer wordt ontmoedigd. Meier ontwerpt een stoeltje dat bij het gebouw hoort dat in zwart en in blank hout voor de bibliotheek geleverd wordt. "Mensen geven het gebouw kleur" is de stelling van de architect en zo blijft het meubilair 15 jaar lang kleurloos. Vanaf 2010 verandert dit. De vergaderstoelen zijn nog hetzelfde model, maar ineens zijn ze bekleed met brandweerrode, appeltjesgroene of intens paarse stof. Nieuw meubilair, speciaal voor mobiele telefoongesprekken duikt op alle etages op, vaste telefoons verdwijnen van de bureaus en de ambtenaren gaan flexwerken en maken wisselend gebruik van één van de circa 3550 werkplekken die het gebouw rijk is.

Atrium

Het Atrium, de bevolkingshal wordt overdag intensief gebruikt door baliemedewerkers en bewoners. Paspoort vernieuwen, een pas geboren kindje aangeven, rijbewijs verlengen of een uitkering aanvragen. Dit soort zaken regelen de Hagenaars bij één van de meer dan 30 balies. Stichting Atrium en Bureau Evenementen verzorgen alle andere publieksactiviteiten in het Atrium.

Kantoren aan de Atriumzijde, 2003. Fotograaf Roel Rozenburg

Bij de receptie kunnen bezoekers van het stadhuis in 1996 terecht met allerlei vragen. Foto: Facilitaire Dienst Multimedia

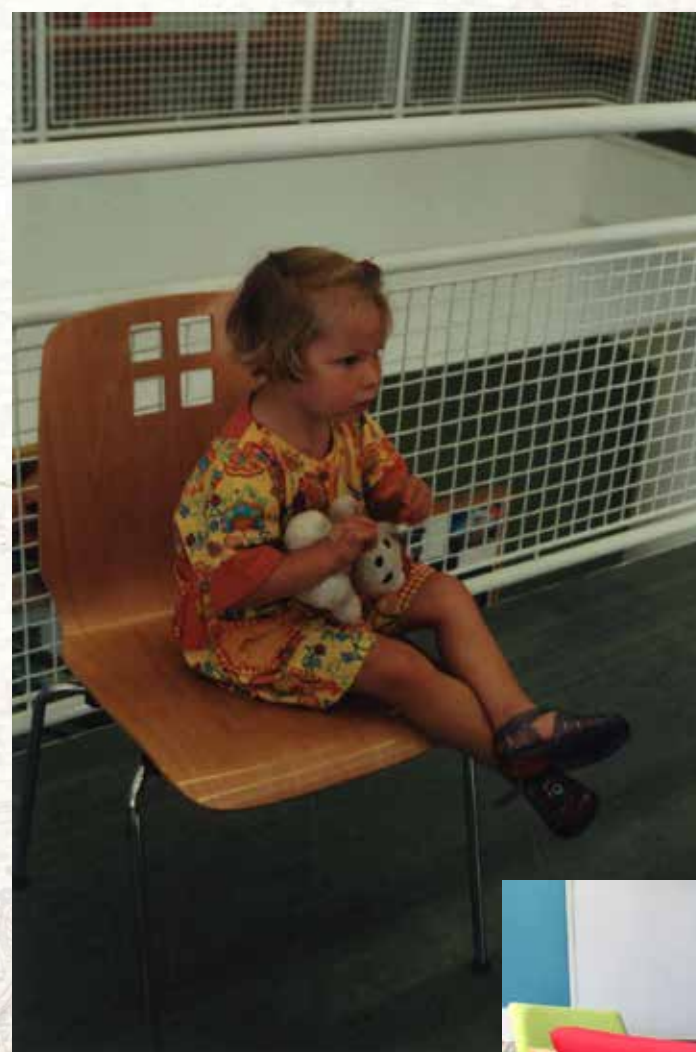
Gastheer Ben ontvangt de bezoekers van het stadhuis in coronatijd, 2020.

De nieuwe gekozen gemeenteraad wordt geïnstalleerd in de raadzaal in het stadhuis aan het Spui, 2006. Fotograaf Peter van Oosterhout

Vergadering in de burgemeesterskamer, 2010. Fotograaf Peter van Oosterhout

Speciaal voor het Haagse stadhuis ontwerpt Richard Meier een stoeltje dat tot op de dag van vandaag gebruikt wordt. 1999, foto Dienst Openbare Bibliotheek

Telefoonstoel om rustig met de mobiele telefoon een gesprek te kunnen voeren zonder je collega's te storen, 2020

Vergaderkamer op de 6e verdieping van de Centrale Bibliotheek, 2020

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Atrium City Hall geeft ruimte aan kleurrijke ideeën

Het Atrium Den Haag is het ontmoetingscentrum in het Stadhuis voor de Haagse burgers en de bezoekers aan Den Haag. Er worden culturele, educatieve, maatschappelijke en commerciële tentoonstellingen en evenementen georganiseerd. Stichting Atrium City Hall organiseert deze verschillende activiteiten in het Atrium Den Haag sinds de opening van het Stadhuis in september 1995. Dat doet zij op eigen initiatief, maar ook externen kunnen de ruimte huren voor een evenement of tentoonstelling. Atrium City Hall geeft zo een breed beeld van wat er zich afspeelt in Den Haag en ver daarbuiten.

Atrium Den Haag, plek van vele transformaties

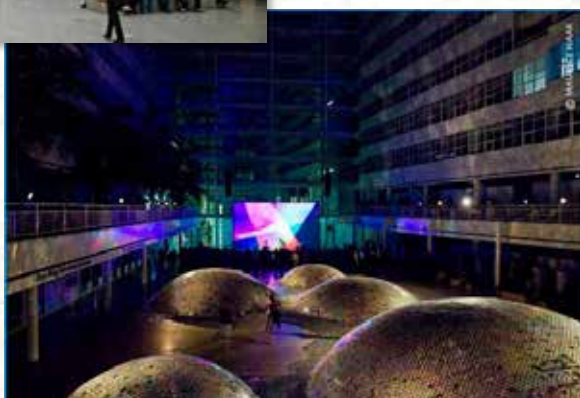
Al bij de eerste ontmoeting wordt duidelijk dat het Atrium een plek is die moeiteloos vele imposante transformaties ondergaat en in grote mate bijdraagt aan de dynamiek van de stad. Een concert op verschillende verdiepingen, een zwevende modetentoonstelling boven de loketten of een groots diner na sluitingstijd; het Atrium staat open voor uiteenlopende en uitdagende ideeën.

Atrium City Hall brengt mensen in vervoering

Het publiek staat centraal tijdens de activiteiten in het Atrium. Jong en oud beleven er muziek, dans en theater. Zware onderwerpen, uitdagende constructies en vernieuwende concepten worden niet uit de weg gegaan bij het organiseren van activiteiten in het Atrium. De ruimte wordt wekelijks door meer dan 8.000 mensen bezocht. Of zij nu komen voor het gemeenteloket of speciaal voor een activiteit, de verrijking van het Haagse Stadhuis wordt door vele bezoekers actief beleefd. Het zijn grote en kleine organisaties uit de stad en ver daarbuiten die samen met stichting Atrium City Hall de dynamiek in het hart van Den Haag versterken.

Kites for Kids van
Stroom Den Haag, 2009.
Foto Bullhorst Architecten
Stedenbouwers

Today's Art Festival, 2012.
Foto Maurice Haak

De Betovering, 2012.
Foto Carrousel des Moutons D'Irque en Fien (BE)

ATRIUM
city hall

  atriumdenhaag
W www.atriumcityhall.nl
E info@atriumcityhall.nl
T +31(0)70 3533629

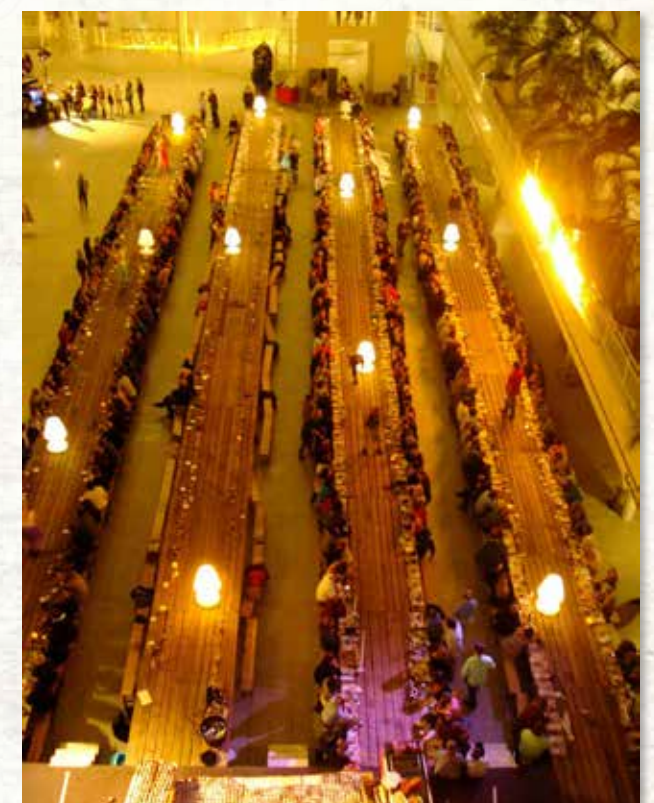
Louise Bourgeois Maman, 2001. Fotograaf Martin Uitvlugt

Tentoonstelling Tot In De Vezel van Peter Gentenaar & Peter
George D'Angelino Tap, 2012. Fotograaf Gafarferet

Stadsbal, 2013. Fotograaf Anonymous Gentlemen

De Winterparade, 2014

Waterlelies van Piet Design in het Atrium Den Haag, 2019

Kerst-Sing-Along, 2019.
Foto De Schaapjesfabriek Tessa Veldhorst

STADHUIZEN VAN DEN HAAG

Grootschalige transformatie

Den Haag Zuid-West is na de Tweede Wereldoorlog in de Wederopbouwperiode ontwikkeld om snel fatsoenlijke huisvesting te realiseren en daarmee de enorme woningnood van die tijd te verlichten. Inmiddels zijn de woningen sterk verouderd. De verwachting is dat in de komende jaren een groot aantal woningen gesloopt wordt om plaats te maken voor nieuwbouw. Dit betekent dat Den Haag Zuid-West een grootschalige transformatie gaat doormaken. Om Zuid-West in deze periode voor zowel zittende als nieuwe bewoners aantrekkelijk te houden en te maken, is een goed voorzieningenniveau cruciaal, zowel wat betreft niet-commerciële (overheid, onderwijs, welzijn, sport) als commerciële voorzieningen.

Luchtfoto van Morgenstond, kijkrichting naar het Zuiderpark (rechts op de foto) Ongeveer midden op de foto staat de MTS aan de Leyweg. 1989, fotograaf Delta-Phot

Luchtfoto van Morgenstond uit 2010, richting het Stads kantoor. Het Zuiderpark ligt achter de fotograaf en is dus niet te zien op deze foto. Fotograaf Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Willem Vermeij

Het stads kantoor aan de Leyweg in aanbouw, 2010. Fotograaf Peter van Oosterhout

Stadskantoor Leyweg, een tweede stadhuis

De ontwikkeling van het Stadhuis aan het Spui heeft aangetoond dat het ontwikkelen van een groot publiek gebouw op een strategische locatie een enorme impact op de omgeving kan hebben en tot een sterk verhoogde investeringsbereidheid in de omgeving kan leiden. De ontwikkeling van een stadskantoor met bibliotheek op het terrein van de voormalige MTS aan de Leyweg geeft aan dat de gemeente duurzaam wil investeren in Zuid-West en biedt goede mogelijkheden voor behoud en groei van andere voorzieningen. Daarom besluit de gemeenteraad in 2001 dat het terrein van de MTS aan de Leyweg een geschikte locatie is om een nieuw stadskantoor te realiseren. Rudy Uytenhaak is de architect. De bouw start in 2007 en het gebouw wordt opgeleverd in 2011. Het is 75 meter hoog en telt 17 verdiepingen. Het biedt onderdak aan het stadskantoor, een grote bibliotheek, diverse gemeentelijke diensten (950 werkplekken) en 49 appartementen op de 10^e tot en met de 17^e etages.

De trouwzaal van het stadskantoor lijkt te zweven in de ruimte. 2011, fotograaf Peter van Oosterhout

Op 19 april 2011 staan wethouder Marnix Norder (rechts) en architect Rudy Uytenhaak (wijzend links) op het dak van het nieuw stadskantoor. Fotograaf Peter van Oosterhout